

DRUŠTVO

STRUKTURA DRUŠTVA (ČINJENICE)

Načelno, teorijsko-sociološki govoreći, kako je to uostalom i detektirala sociološka misao (Rogić, 2000., 2001.), hrvatsko društvo spada u polurubna, poluperiferijska društva, i to u dvostrukom smislu riječi, odnosno dvostruko su rubna; prvo što je to društvo bilo rub carstva kome su pripadali (Austrije, Jugoslavije, jedne i druge), a drugo jer su i ta sama carstva, u odnosu prema Europi i njenom Središtu, bila u stvari poluperiferije. Odnosilo se to ponajprije na mogućnost statusa autonomnog proizvođača modernizacijskih razvojnih procesa, u tehničkom, još dublje u ontološkom smislu, pa dakle i njihovih vrijednosti – naravi proizvodnje, biti supstancije/subjekta i vrijednosti života. Međutim, ako su politička praksa, gospodarski procesi nesumnjivo u navedenom statusu, je li s kulturnim, posebice umjetničkim praksama, isti slučaj, ili su one u stanovitom smislu „zaobišle“, „preskočile“ tu dvostruku rubnost, i u kojoj su to mjeri uspjele učiti, ako su to učinile, „prislanjajući“ se izravno na Središte/Europu i njene kulturne, umjetničke procese. Da bi se odgovorilo na to pitanje, u sklopu naših razmatranja o kulturnoj modernizaciji Hrvatske, nužne su ne samo dedukcije nego i uvid u određena činjenična stanja koja će nam omogućiti tumačenje i, zasad hipotetične, tvrdnje moći braniti ili opovrći. Već ovdje, na početku naših izlaganja, može se reći da je kultura i umjetnost „preskakala“ tu dvostruku rubnost, nekad uspješnije nekad manje uspješno, nekad u većem nekad u manjem opsegu, ali je načelno ona bila u stanju, prirodnom efikasnosti estetičkoga „materijala“, te poznavanjem stranih jezika, od intelektualne elite školovane u stranim središtima, izravnim čitanjem i praćenjem strane literature, znanstvene i beletrističke, to postići „prije“ negoli su to mogli politički ili gospodarski sektor, jer u načelu umjetnost nije ovisila o materijalnim i državnim „sredstvima“ u toj mjeri da se ne bi mogla *estetički* realizirati, a znanost, ako ne za eksperimente, ali za teorijske rasprave također.

Središte političkoga, društvenoga i kulturnoga života srednjovjekovne Hrvatske bilo je u Dalmaciji, a prodor turskih snaga na hrvatska područja doveo je u razdoblju od 15. do 17. stoljeća do pada zemalja južne Hrvatske pod tursku vlast tako da se težište kasnofeudalne Hrvatske precacuje na sjever, oko grada Zagreba. To je bio kontekst stvaranja moderne hrvatske nacije, a u velikoj je mjeri bio uvjetovan razvitkom trgovačko-građanskog sloja (usp. Karaman, 1989: 49) – a s tim u vezi i razvojem prometnica–sloja inače koji je imao važnu ulogu i u hrvatskom narodnom preporodu. Vrijeme od kraja 18. do kraja 19. stoljeća vrijeme je modernizacije, ili točnije protomodernizacije Hrvatske (preciznije hrvatskih zemalja), kao uostalom i drugih zemalja pod Habsburškom Monarhijom. Ona je bila, uz društveno-gospodarske promjene, u uskoj vezi s nacionalnim integracijskim procesom, koji je dapače bio i naglašeniji, jer je više ovisio o „nutarnjim“ snagama, onim naime snagama koje su trebale riješiti pitanje narodnosti u multinacionalno sastavljenoj Monarhiji (kasnije Dvojnoj), dok društveno-gospodarski segment nije bio isključivo ovisan o „nutarnjem“ stanju nego umnogome i „vanjskom“.

To podrazumijeva, s jedne strane, političko rješenje u obliku kakva federalizma (policentrizma) kao „unutarnje-državnog, naddržavnog i općedruštvenog načela oblikovanja koje služi regulaciji i uravnoteživanju odnosa između dijelova i cjeline“ (Haselsteiner, 1997: 59), tako i načelo „otvorenoga tržišta“, u gospodarskom smislu, s druge strane. O jednom se i drugom segmentu, kao mogućim rješenjima, u 19. stoljeću počelo razmišljati, diskutirati i polemizirati, tim više što je „pozadina“ bila u sva tri entiteta (austrijska, mađarska, hrvatska) katolička. Bez obzira na moguću tipološku orijentaciju – centralističku ili federalističku autonomnu – jezik je, ne samo u skladu s romantičkim zapuhom, imao dvostruku ulogu; s jedne je strane on nesumnjivo bio instrument komunikacije, pa ga je u skladu s tim trebalo standardizirati, a s druge strane je on figurirao kao „emocionalna“ kompetencija priopćavanja osjećajnih i nacionalnih vrijednosti, te su oni (hrvatski) po svojoj „uporabnoj vrijednosti“ bili jednaki „velikim“ jezicima. Jezik je, s obzirom na to da je politička kompetencija bila u rukama Dvora, „oslobođen“ političnosti, predstavljao najveće dobro u smislu kulturne pretpostavke, a i u smislu jer je vodio „jezičnoj naciji“, i kao takav je bio emancipacijski faktor prema javnopravnom i političkom priznanju. A što je Herderom bio „bлагословљен“, samo mu je poslužilo na „vanjskoj težini“ argumentacije.

Proces se polumodernizacije odigravao u različitim hrvatskim zemljama različitim intenzitetom i u različito

vrijeme, pa se o „jedinственom“ procesu, kao homogenom i konzistentnom, ne može govoriti u onom smislu kako se može govoriti za neke druge zemlje iste Monarhije (Ugarska), ili primjerice Italiju ili Njemačku. Međutim, regionalne specifikacije, unatoč remetilačkim faktorima, dopuštaju nam ipak govoriti o tim procesima, i to u smislu određene „sinteze“, jer su ti procesi 1918. ipak generirali sasvim prepoznatljivim stanjem, ne samo kao puke posljedice raspada Austrijskog i Osmanskog Carstva, dakle ne samo političkom, nego u bitnome i unutar njom socio-kulturnom i gospodarskom dinamikom. Zbog toga ne valja remetilačke faktore – nejedinственost političkog teritorija, etnička raznolikost i konfrontacije, sporost društveno-gospodarskih promjena (usp. Suppan, 1999: 92-217) – uzimati kao nepremostive i glavne krivce krnje modernizacije, umanjujući na taj način sam proces. Označiti tu mijenu (1790.–1918.) „između Francuza i Monarhije“ (Goldstein, 2003: 153) s jedne strane znači ukazati na „vanjski“ karakter promjena, a s druge strane, na pretežitu uvjetovanost „izvana“, dok će argumenti koji ulaze u „sintezu“ tih promjena ipak svjedočiti i o vlastitoj nutarnjoj kvaliteti „stanja“, koja se može prilično točno specificirati s obzirom na četiri dominantna civilizacijsko-kulturna, mentalna modela – mediteranski, slavonski, dinaridski i ličko-zagorski. Te deducirane tipove ipak ispunjavaju elementi koji su povijesno-kulturno uvjetovani širim kontekstom, a prepoznaju se u oblicima „svijeta života“ specifične „lokalne“ (braudelovske) antropologije.

Društvena struktura, gospodarska situacija hrvatskih zemalja u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda (od 1792. nadalje, sve do početka moderne) normalni je „nastavak“ prethodnoga stanja iz sfere geoekonomske i državno-pravnoga područja „na terenu“. Paradoks je da relativno okupljanje hrvatskih zemalja u jednu državnu tvorevinu nakon Bečkog kongresa 1815. nije u onoj mjeri, kako bi se to moglo očekivati, utjecalo na razvoj navedenih sektora. Velik dio uzroka leži u činjenici fragmentarizacije upravno-političke organizacije (dio je pod ingerencijom bana i Sabora, dio je kao Vojna krajina izravno podređen Beču, Rijeka pod ugarskom upravom, Istra i Dalmacija je u nadležnosti bečke Vlade, čime se samo „zaledilo“ Napoleono novo osvajanje), dakako – gledano iz centralizirane bečke strane, sa sve agresivnijom germanizacijom – iz sasvim razumljivih razloga. Uostalom, nemoć se hrvatskog Sabora očituje i u tome što ban nerijetko nije bio Hrvat, pa su njegovu funkciju vršili namjesnici. Stoga je još uvijek hrvatski narod politički rascjepkan, gospodarski nemoćan, a društveno potlačen. Upravo je iz navedenih razloga Hrvatski

sabor 1790. donio odluku o užoj povezanosti s Ugarskom, u smislu reglementiranja, s hrvatskim predstavnicima u zajedničkom saboru, što je *de facto* bila neka vrsta „podvostručene“ kapitulacije, kako je to kasnije proizlazilo iz ponašanja Ugarske, a i iz činjenice da se mađarski jezik mogao uvesti u hrvatske škole kao neobvezatan predmet, a godine 1827. čak kao obligatan, te 1830. kao službeni jezik ureda i škola. A tada je počelo – upravo Kuševićevom knjižicom *De municipalibus iuribus*, pravnim dokumentom. Neće biti stoga naodmet čisto taksativno signirati „prve“ (bazične) činjenice društva kako bi se vidjelo što je trebalo imati na umu, odnosno kakvo je bilo stanje „na terenu“, ili kako smo to nazvali – „svijetu života“.

Strukturna razdjelnica hrvatskog društva u 19. stoljeću bila je godina 1848., činjenicom dokidanja kmetstva; do tada, načelno, ono je feudalno, a od tada građansko, s time što je ono glede modernizacijskih reformi do vladavine Mažuranića predtranzicijsko, a od Mažuranića do Prvog svjetskog rata tranzicijsko razdoblje kada sve više prevladavaju građansko-liberalne forme funkcioniranja, što znači da društvo postupno iz statičnoga prelazi u dinamično, te da u strukturu društva ulazi treći (seljaštvo) i četvrti stalež (radništvo). To je bilo povezano s procesom zemljišnog rasterećenja, time i propadanjem kućnih zadruga, što implicira i pauperizaciju sela, te nadalje seobom u gradove.

Do 1848. hrvatske zemlje karakterizira teritorijalna rascijepjenost, gospodarska neujednačenost, geografska različitost, upravna razjedinjenost, institucijsko-jezična peterovrsnost, te višestruk model društva (panonski, mediteranski, dinaridski), dočim je upravo ban Jelačić prvi integrirao sve hrvatske zemlje. Makar je kasnije taj kontinuitet prekinut, ipak je to bio prijeloman trenutak u procesima modernizacije i kroatizacije, pa bi se to moglo okarakterizirati pravim uspjehom hrvatskoga narodnog preporoda. Hrvatsko je društvo u 19. stoljeću, unatoč brojnim kočenjima „izvana“ i „iznutra“, ipak prolazilo modernizacijski proces, od gospodarskog, industrijalizacijskog, prometnog, urbanizacijskog, kulturnog, proces, dakle, koji je imao snažnu integracijsku ulogu, unatoč svojoj dvostrukoj periferiji (europskoj i austrijskoj), unatoč dvostrukoj „odozgornosti“, i unatoč nutarnjoj disperziji. Dakle, geopolitički položaj, dualističko-politički ustroj i njegovi centri moći, nutarnja diferencijacija, kočili su modernizacijske procese, ali ih nisu mogli potpuno spriječiti i zatrti hrvatsku supstanciju koja je svoj apogej doživjela krajem 20. stoljeća.

Jedan od temeljnih segmenata modernizacijskog procesa jamačno je i „tranzicija stanovništva“ (Karaman, 2000: 238-272), jer ona implicira i pseudo/industrijalizacijske pomake kao i pseudo/urbanizacijsku propulziju. Ono (stanovništvo) mu je neka vrst „baze“. To je važno u mjeri „opsega“ društvenih i privrednih procesa modernizacije. Glede *demografskoga* stanja, a može se pridodati i staleškoga ustroja, na početku 19. stoljeća Hrvatska je, bez Vojne krajine, imala oko osam stotina tisuća stanovnika, od čega je bilo oko dvadeset tisuća plemića, da bi 1840., uključujući Vojnu krajinu, Istru i Dalmaciju, imala 2.200.000 osoba. To je vrijeme kad se događala samo „nutarnja“ kolonizacija, jer se ona zamašnija, druga, dogodila potkraj 17. stoljeća zbog turskih progona, austrijskog i mletačkog plana naseljavanja. Disperzija je Hrvata bila u različitim zemljama (Hrvatska i Slavonija, Vojna krajina, Istra, Dalmacija, Međimurje, Rijeka) različita, a popisi su vršeni i po različitim kriterijima, ali se ipak dade prilično točno odrediti broj Hrvata u Austrijskoj carevini. Tako je u Vojnoj krajini prema podacima iz 1850. bilo oko 50% Hrvata (480.494), spram 32% Srba, oko 12% Rumunja, 4% Nijemaca, te oko 1,5% Mađara, Slovaka, Židova, dakle ukupno 958.877 osoba. Kako se često za kriterij uzimao jezik ili vjeroispovijest, postotno je pri kraju stoljeća u Dalmaciji bilo oko 80% Hrvata spram 16% Srba, a u Slavoniji oko 71% prema 25%. U *corpusu separatumu*, Rijeci, zamijetiti je nagli pad broja Hrvata; dok ih je 1851. 75%, već 1880. samo ih je 26% prema Talijanima (48,6%) i Mađarima (13%). I ondje gdje su Hrvati činili većinu, u različitim pokrajinama bilo ih je različito, pa na primjer u Ličko-krbavskoj županiji 49%. Načelno je rast stanovništva propulzivirao u zadnjoj trećini 19. stoljeća, osim u Lici i na dalmatinskim otocima gdje je zbog odseljavanja opadao.

Smanjenju broja pučanstva pogodovali su i drugi faktori: niske nadnice poljoprivrednih radnika, prodiranje stroja u poljoprivredu, nedostatak prometnica za brži protok radništva i robe, odseljavanje, mortalitet. Prema američkom popisu samo se u razdoblju 1902.–1911. uselio u SAD 310.781 Hrvat. Doseljavanje je bilo znatno manje i to uglavnom vojno-činovničko. Tako dolazimo do žalosnoga stanja da do prijelaza stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji postotno pada hrvatski udio u pučanstvu u korist Mađara, a u Dalmaciji i Istri u korist Talijana. Ipak, početkom 19. stoljeća hrvatske zemlje imale su približno nešto više od milijun i pol ljudi, a krajem stoljeća nešto više od tri mi-

lijuna i tri stotine tisuća. To pučanstvo živjelo je u hrvatskim zemljama koje su bile teritorijalno rascjepkane, geografski različite, gospodarski neujednačene i upravno razjedinjene (usp. Pavličević, 2009: 131-149). Stanje se mijenja francuskom Ilirskom pokrajinom, potom austrijskom Kraljevinom Dalmacije i konačno 1848. u vrijeme bana Jelačića kada su prvi put integrirane hrvatske zemlje. To stanje prekida apsolutizam, a banovanje Šokčevića, i donekle Mažuranića, opet će raditi na integracijskim procesima koji će se završiti 1918., novom kolonijalizacijom hrvatskih zemalja.

Nego, u prvoj polovini stoljeća društvo ima značajke staleškoga kasnofeudalnoga društva (3% plemića naspram 95% seljaka, kolona, kmetova, 2% ostalih – trgovaca, činovnika, cehovskih obrtnika), dok su u drugoj polovini stoljeća, u tranzicijskim procesima, načelno svi staleži jednaki, mada stanje „na terenu“ pokazuje recidive strukture prve polovice stoljeća, samo što feudalno gospodarstvo zamjenjuje kapitalistički veleposjed, industrijski pogon i drugi oblici nove proizvodne tehnologije. Akteri tih procesa, kao virilni članovi, dobivaju mjesta u Saboru, te postaju ujedno i politička elita. Kako je razvidno i teritorijalna te upravna razmrvljenost djelovala je i na kakvoću života i na razvitak društva i uopće procese njegove modernizacije, koji su se u različitim hrvatskim zemljama razvijali različitim tempom. Neki su dijelovi, primjerice Hrvatska i Slavonija, bili najzaostaliji unutar Austro-Ugarske, a Dalmacija opet unutar hrvatskih zemalja, pa je slika stanja samo iz tog podatka očita. Stanju razjedinjenosti donekle je sukladno i stanje političkih stranaka i njihovi programi (narodnjaci, unionisti, pravaši). Sve je to odgađalo cjelovitu integraciju hrvatskih zemalja, koja se, iako u većini ali ne potpuno, neće dogoditi ni 1990. godine.

Iz ovih oskudnih i skicoznih podataka moguće je izvesti *anticipativan zaključak*, što ga uostalom nudi već sistematizirano sociološko „pospremanje“, koje se odnosi na stupanj i mogućnost modernizacijskih procesa glede onoga što se imenuje urbanizacija (Rogić, 2000: 350-363). Iako se dotično „pospremanje“ odnosi na razdoblje do drugoga svjetskog rata, jer to zahtijeva dotična periodizacija, a imenovano je prvom hrvatskom modernizacijom, dok se naša razdjelnica odnosi na kraj 19. stoljeća, neke su načelne teze veoma korisne. Poglavitito kad je riječ o broju, strukturi stanovništva, te dakako i malobrojnosti gradova upravo zbog njihove demografske negustoće. Ako se za trenutak može i staviti u zgrade struktura populacije, seljaštvo, te grad kao modernizacijska jedinica, sam pak broj stanovnika već nam može sugerirati ne/mogućnosti vezane uz njega kao svojevrsnu „bazu“ i „građu“ u lancu modernizacijskih pro-

cesa. Zbog manjka „gustoće“, načelno i u selu i u gradu, posebno potonjem, zbog politikom diktirane „navale“ stranaca kao kolonizatora, zbog manjka industrijalizacijskih činjenica, jasno je da će manjak stanovništva biti, uz ine, jedan od uzroka nedostatne „mase“ (količine) koja bi izprofilirala različite profesionalne inicijative, koje su dakako jedan od „konstrukcijski zajamčenih likova modernizacijskog procesa“ (Rogić, 2000: 356).

Sam pak manjak količine, uz strukturni moment (se-ljaštvo), te uz nepovoljne tehnike, uzrokom je da je većina i te „količine“ ostala izvan aktivnih sudionika prava na participaciju modernizacijskog procesa. A kad se tome pridoda i činjenica prve velike odselidbe Hrvata u zadnjoj trećini 19. stoljeća, tada je, uvažavajući socijalni i nacionalni moment, razvidno da u „matičnoj domovini“ strana „hrvatskog udjela“ u modernizaciji nužno mora, u najmanju ruku, biti usporena, te time prepuštena „spontanoj“ modernizaciji, bar u nekim sektorima (industrijalizacija), koja je „posljedica“ kolonijalne politike Dvora. Razvidno je, dakle, da sama demografska slika kao „bazna“ mogućnost tvori određen kontekst koji može biti povoljan ili manje povoljan za različite modernizacijske procese, te da će se zbog toga i sam proces razvijati mnogo mukotrpnije i s podosta „kočenja“ na putu svojega konstituiranja, i to u svim sektorima toga procesa.

PRIVREDA/GOSPODARSTVO

Sredina 19. stoljeća označuje se kao vrijeme početne izgradnje kapitalističke privrede čemu je pogodovala revolucionarna 1848. uklanjanjem feudalnih odnosa i otvaranjem puta novom društveno-ekonomskom ustroju. To znači da 19. stoljeće ilustrira prijelaz gospodarstva iz kasnog feudalizma u robno-kapitalističku privredu, iako sve do kraja stoljeća susrećemo elemente feudalizma i logikom dvostrukoga ruba Hrvatske (gdje „vijesti dolaze sporo“) i logikom administrativne podjele. Kapitalistički zameci uočljivi su znatno ranije, već u 16. stoljeću, kad kapital počinje igrati značajniju samostalnu ulogu, i kad se stvaraju odnosi i institucije karakteristične za građanski kapitalistički sustav (Bićanić, 1952: 10), i to u svim hrvatskim pokrajinama.

Načelno se, prema stručnoj literaturi (Wallerstein, 1986.), može istaknuti da je jedna od konstanti kapitalističke svjetske privrede, s jedne strane, hijerarhijska podjela rada, a s druge strane, prostorna distribucija. Ovdje je bila riječ ne samo o „bogatstvu carstva/Dvora“ nego i o „mobilnosti“ države kao jedinice, a Austrija se već i ranije

pokazala kao poluperiferna država, jer nije bila dovoljno „mobilna“ kao faktor „intervenirajućeg procesa“ nego joj je bilo više stalo do politike kao „glavnog pokretača“. S druge strane Austrija je u 17. stoljeću propustila šansu postati velika svjetska sila, ne samo gubitkom Šleske (a time jačanjem Pruske) kao političke, strateške i ekonomske jedinice, ne samo turskom opasnošću, nego, što je i ponajvažnije, i poslije Hohenzollerna, zanemarivanjem merkantilističke politike. Vrhu toga su radni „procesi“ na njenoj periferiji išli logikom sve većeg najamnog rada, što znači proletarizacije koja je, u konzekvencijama, bila značajna i za državnu birokraciju.

Međutim, od sredine 18. stoljeća posebno manufakturna proizvodnja te trgovina i promet već su tako strukturirane da se može govoriti o kapitalističkom odnosu u okviru feudalnoga društva. U istom su stoljeću bile riješene i neke druge pretpostavke, primjerice terezijanska urbarijalna regulacija, „provocirana“ seljačkim bunama, i trgovinski magistralni putovi Sisak-Karlovac-Rijeka, carinske regulative i porezni sustav, te uopće snažna merkantilistička ekonomska politika Dvora kao i objedinjenje upravno-političkoga i financijskoga poslovanja (*Directorium in publicis et cameralibus*). U sklopu tih društvenih i upravno-političkih reformi osniva se Hrvatsko kraljevsko vijeće 1767.–1779. (u sklopu kojega je djelovala i Trgovinska komisija) s važnom funkcijom Nikole Škrleca, koji je, za privredni razvoj zemlje, vješto koristio taktiku Dvora u svladavanju otpora plemstva protiv reformi, što je donekle moglo amortizirati negativne političke implikacije (ugrožavanje političke autonomije). Tako je interesom Dvora za privredno stanje u Banskoj Hrvatskoj došlo do izgradnji trgovačkih arterija koje su povezivale sjevernu Hrvatsku sa sjevernim Jadranom.

Treba naglasiti da je, prema načelima kameralističke doktrine marijaterezijanske epohe, temelj nacionalnog blagostanja skladan odnos poljoprivrede i obrtno-manufakturne privrede, pa se stoga podjednako pozornosti posvećivalo seoskoj i gradskoj privredi (usp. Karaman, 1989: 108). Međutim, carinska reforma iz 1775. imala je dvostruku posljedicu: kraj merkantilističke doktrine te produbljenje jaza između habsburških zapadnih zemalja i Ugarske, kojoj je prepuštena briga za gospodarski razvitak u istočnoj polovini države (pa joj je zato vraćena Rijeka kao izlaz na more), a to je ujedno značilo napuštanje uže veze Bečkog dvora s autonomnom Banskom Hrvatskom (usp. Karaman, isto: 122), pa su nam kasnije konzekvencije razumljive.

Glede razvojnih procesa u 19. stoljeću obično se razlikuju tri razdoblja. Prvo do 1848. vrijeme je reformi

„odozgo“ s povlaštenim feudalnim staležom i marijateremizjanskim protomodernizacijskim reformama. No, to je već početak oblikovanja građanskog društva i merkantiliističko-manufakturne privrede, s jedne strane, te postupno ostvarenje ciljeva hrvatskog narodnog preporoda, s druge strane (Karaman, 2000: 13-40; Kolar, 2009: 177-193).

Što se tiče samoga hrvatskoga narodnog i nacionalnog preporoda, valja reći da je i ekonomski segment odigrao veoma važnu ulogu. Pritom je poticaj više došao izvana, inercijom kapitalističke preobrazbe u razvijenijim regijama Monarhije negoli iznutra tako da se on „izjednačio“ tek početkom 20. stoljeća. Još 1900. primjerice u hrvatskom prostoru poljoprivredom se bavi 85 posto pučanstva, a industrijsko-obrtničkom, trgovinskom i novčarskom djelatnošću tek desetina. Načelno, opći ekonomski razvitak slijedi europsku ekonomiju, uz domaće, hrvatske specifičnosti: prekidan trgovinski promet, opća ekonomska depresija, konkurencija (žitom, primjerice), agresija austrijskog kapitalizma (usp. Bičanić, 1952: 69-74). S druge strane, prodiranje kapitalističkog procesa uočljivo je plaćenim najamnim radom, povećanjem robne proizvodnje, uvođenjem novih kultura (duhan, kukuruz), intenzivnijom obradom i većom proizvodnjom. U ovom su razdoblju jamačno znatne posljedice imali oni procesi koje su uvodili Francuzi, posebice na razaranje stare društvene strukture, ali i na agrarnu politiku.

U drugom razdoblju (1848.–1868.) Hrvatska, koja se našla, u vrijeme bana Jelačića, na samo korak do odcjepljenja od Monarhije, u istom je režimu kao i ostale habsburške zemlje pa dakle i njima sukladne modernizacije i industrijalizacije, a u skladu s raspoloživim kapitalom. No, sama 1848. značajna je jer je zamjetan snažan prijelaz iz tradicionalnoga društva prema modernizaciji, posebno u merkantilnom sektoru u kojemu je sve više predstavnika veletrgovačkoga građanstva. Naime, Jelačićev proglas o ukinuću kmetstva omogućio je slobodni protok ljudi i dobara. Što je to kasnije imalo i slabih i negativnih posljedica, nije kriv samo društveni proces kao takav (raspad kućnih zadruga, mali posjedi, manjak agrarne edukacije, nedostatak alata), nego jednostavno nedovoljno dostatan materijalni (novčani) sektor, nedostatna ulaganja, pa dakle i manjak radnih mjesta. No, značajka je ovog razdoblja što se osnivaju trgovačko-obrtničke komore s raznovrsnim zadatkom, od savjetodavnoga do organiziranja izložbi. To je vrijeme i promicanja, može se reći rađanja, kontinentalnoga turizma što ga pokreće Ognjeslav Utješenović Ostrožinski. U to vrijeme banuje Josip Šokčević s izrazitim sluhom za potrebe vremena, tako da je banovanje Jelačića,

Šokčevića i Mažuranića ipak vrijeme koje je omogućilo, unutar zadanih gabarita, izrazitiju modernizaciju Hrvatske.

U trećem razdoblju (1868.–1900.) Hrvatska je više vezana uz Mađarsku, pa se i modernizacija razvija unutar toga konteksta, ali sa znatnim kašnjenjem zbog konkurencije Beča i Budimpešte kao i zbog razjedinjenosti hrvatskih zemalja. No, unatoč izrazitoj recesiji, ipak je vidljiv nagli razvitak Rijeke, dakako zbog specifičnog statusa. Izgrađuje se Zagreb i županijska središta (Varaždin, Bjelovar, Požega, Osijek, Vukovar, Ogulin, Gospić), osniva se Hrvatska zemaljska hipotekarna banka (1892.), otvara se Šumarski fakultet i obrtne škole. Razvidno je dakle da gospodarski razvitak 19. stoljeća ne treba, u globalu, ocijeniti negativno (Kolar, 2009: 193), unatoč tamnijim razdobljima i unatoč dvostrukosti ruba. Uostalom, ta pozicija i to stanje moglo je samo usporiti, ali ne i zaustaviti procese.

Još je 1910. **poljodjelstvo** (agrarna ekonomija) bilo dominantno (78%), a vrhu toga ono je bilo „sirovinaska baza“ i drugim sektorima (žitarice, brašno, drvna prerađa), primjerice trgovačkom, industrijskom, što ilustrira pravo stanje stvari. Hrvatska je sve do 1848. bila zaostala poljoprivredna zemlja, sa seljakom kao feudalnim podložnikom, koji je *de facto* uklonjen Patentom od 2. 3. 1853., a i to uglavnom na selišnim posjedima tako da je seljak izvanselišne parcele, vinograde, morao otkupiti od bivšeg zemljoposjednika što je išlo sporo, dakako zbog nedostatka raspoloživa novca, pa je tek posebni zakon iz 1876. regulirao obveznu otkupninu s boljim mogućnostima plaćanja. Reguliranje patentima i propisima udarilo je i pravne temelje za razrješenje navedenih pitanja, pa je to primjer međusobne povezanosti različitih sektora društvene modernizacije. Kako feudanci nisu mnogo ni marili za modernizaciju, te nakon 1848. dobiven novac prilikom razduživanja zemljišta nisu znali usmjeriti kapitalnim investicijama i tehničkoj modernizaciji, to je i dovelo do propasti plemićkih dobara, koje je počam od sedamdesetih godina mahom kupovalo građanstvo.

Glede seljaštva, dalmatinski i istarski sistem kolonizacije onemogućavao je posjedovno-pravni temelj bilo kakvim inovacijama, dok su u sjevernoj Hrvatskoj sitne parcele također onemogućile proces modernizacije u smislu prave tržišne proizvodnje (usp. Karaman, 1972., 1991., Suppan, 1999.). Uglavnom je bila riječ o prirodnoj privredi tako da feudalna vlastelinstva, čak niti veleposjedi, ne pokazuju izrazitije tendencije prema modernom kapitalističkom obliku organizacije proizvodnje (usp. Bičanić,

1952.). Krizom koja je uzrokovana prodorom agrarnih proizvoda SAD-a još se više pogoršalo stanje, posebice seljačkih zadruga, koje zbog „dogovornog“ dijeljenja nisu imale reguliran imovinsko-pravni sustav te su bile uskraćene za mogućnost primjerice hipotekarnih zajmova, što znači tehničkom modernizacijom. Sve je to dovelo do raslojavanja seljaštva.

Oblici modernizacije proizvodnje najuočljiviji su u veleposjeda, i to šumskog gospodarstva koje je pružalo veliku šansu za akumulaciju kapitala, jer se primjerice rast cijene drvnu do osamdesetih godina udeseterostručio. Naime, upravo tada započinje nagla eksploatacija hrastove šume radi proizvodnje bačvarskih dužica za potrebe francuskog i njemačkog podrumarstva. Proizvodnja žitarica, pak, bila je povezana s konjunkturuom na svjetskom tržištu. Posebice je to bilo naglašeno prodorom ruskoga žita na Sredozemlje. Val naseljavanja iznudio je, sa svoje strane, pretvaranje pašnjaka i šuma u oranice, te je paradoks da je agrarna kriza pospješila proces modernizacije u uzgoju žitarica. Nije stoga nimalo neobično što Drašković u ekonomskom dijelu *Disertacije* (1832.) upozorava Mađare da hrvatsko stanovništvo snosi znatan teret za osiguranje prometa prema Jadranu, a da Mađari krizu vanjskog tržišta nadoknađuju pritiskom na hrvatsko tržište i na taj način štete hrvatskoj strani. S druge strane, jedan od glavnih aktera novoosnovanog Gospodarskog društva, zagrebački biskup Haulik, daje potporu agrotehničkim reformama te izdavanju mjesečnika. U istu svrhu služilo je raspisivanje nagrade (zagrebačke Čitaonice 1839.) za elaborat o problemu izvoza vina. Tek će revolucionarna 1848. znatnije otvoriti mogućnosti napretku ekonomskih kretanja u Hrvatskoj (usp. Karaman, 1966: 193).

Uz ovo pitanje u uskoj je vezi društveno-poljodjelska kategorija **kućne zadruge**, dakle tradicionalne seoske institucije, u funkciji modernizacijskih procesa. Kao demoreprodukcijaska jedinica, kao ekonomska jedinica i kao društvena jedinica, čija je sudbina manje ovisila o ukinuću kasnofeudalnog konstitucionalno-normativnog sustava, a više o modernizacijskoj preobrazbi „stanja na terenu“ (praksi), javlja se prividan paradoks. Naime raspadanje tradicionalnih zadružnih zajednica (individualni seljački posjed) načelno je značilo pozitivan pomak u poljodjelskoj aktivnosti, ali je u praksi imalo negativne konzekvencije zbog usitnjavanja posjeda, a uz to na zastarjeloj agrotehničkoj osnovi načina obradbe. Iz toga implicirane dvojbe: je li ukinuće institucije seoskih kućnih zadruga bilo preduvjet za ostvarenje modernizacijskih procesa (agrarno-ruralna

transformacija), ili obrnuto, izveden je zaključak da seoska zadruga nije bila institucija feudalnoga poretka nego pak institucija tradicionalnoga društva, pa je u skladu s tim upravo ona pružila okvir za modernizacijsku preobrazbu seljačkih domaćinstava: „uloga seoskih kućnih zadruga bitno je ovisila o napretku procesa modernizacijske preobrazbe naslijeđenih ekonomskih i socijalnih odnosa na razini povijesne prakse“ (Karaman, 2000: 173). A to znači da nju nije ukinula „regulativa“ nego „praksa“ prirodne privrede „statičkog sustava“ u promijenjenim tehnološkim i financijskim prilikama, pri čemu je društvenopovijesna praksa temeljni kriterij razlikovanja tradicionalnog od modernog društva, pa dakle ovaj potonji, u tom slučaju, jamačno postaje „normativan“. U tom bi to slučaju bila modernizacija „odozdo“, isprovocirana novim društvenim građansko-kapitalističkim slojem (usp. Utješenović-Ostrožinski, 1988., Pavličević, 1984., Karaman, 2000.) koji je smjerao prema trgovačkoj orijentaciji.

Naime model zadruga, kako ga je opisala devetnaestostoljetna literatura, a uz neke kritičke zamjedbe nastavila i dvadesetostoljetna (usp. Pavličević, 1989.), ipak je uspjela diferencirati „razine“ na kojima je taj model u praksi funkcionirao, iako je (u 19. st.) nerijetko bio romantično idealiziran. U svakom slučaju jasno su se, i u teorijskoj elaboraciji (Utješenović, A. Radić), kao i u nekim anketama koje su onodobno vođene prije Radića, a potom po napatku Radićevih skica, profilirale razine: ekonomska, s organizacijom rada i proizvodnjom, društvena, kao socijalno strukturiranje unutar zadruga, mikropolitika razina kao struktura odnosa prema općem sustavu, te vrijednosni sustav (obitelj, moral, zajedništvo), pa se zato i moglo zaključiti kako su zadruge obavljale „socijalnu, odgojnu, društvenu, i druge“ funkcije (Pavličević, 1989: 85).

Na temelju analize relevantne literature Rihtman-Auguštin dolazi, u okviru svoje teze o „strukтури tradicijskog mišljenja“ (1984.), do zanimljive tipologije. Ona, naime, jasno uočava raskorak između zamišljenoga modela idealne kulture i modela stvarnoga stanja, te za razinu „zajednice imovine“ zaključuje da je često karakterizira individualna imovina, uz zajedničku, u specifičnom odnosu, koju „sa strane“ napada krađa zajedničke imovine – odakle se može izvući nemila značajka da je krađa imanentna hrvatskoj *forma mentis*, iako je i ona imala funkciju preživljavanja. U razini „zajednice rada“, pak, značajna je podjednaka opterećenost spolova, pri čemu su se javljala proturječja specijalizirana rada, odnosno nejednakosti. U razini „zajednica života“ uočila je sukobe među obiteljskim lozama i među pojedincima – dakle, interesne sfere – s izrazitom žen-

skom subkulturom, koja je težila svojevrsnoj emancipaciji, i u društvenom, i u ekonomskom smislu, dakle ravnoteži sfera moći (spolova). U razini „zajednice autoriteta“ osporavanje strogoga gospodara te ženski utjecaj u polju muške moći, s latentnim i otvorenim sukobima zbog autoritarnih postupaka gospodara, svjedočio je koliko o pobuni protiv moći toliko i o anarhiji, želji za samovlašću. Te u razini „odnosa s općim društvom“ brojni i raznovrsni kontakti s obzirom na vertikalnu i horizontalnu društvenu protežnost (usp. 1984: 165-185), pa je, dakle, riječ o komunikacijskim intersubjektivnim radnjama i ponašanjima kao „temelju“ raznovrsnosti „svijeta života“. Dakle, raspadu kućnih zadruga ima više razloga, najmanje koliko i segmenata od kojih su bile strukturirane, uz utjecaj novonadošle industrijske tehnologije i promjene na društvenoj sceni.

Promjena društvene organizacije na taj način „zrcali“ mijenu paradigme čija je struktura vrlo složena, odnosno čini je cjelina segmenata koji konstituiraju ono što je onodobna terminologija imenovala „narodnim životom“. Međutim, uočiti je zanimljivo stanje stvari u praktima života, stanje o kojemu se baš i ne pridaje puno pozornosti, osim u specijaliziranim antropološkim radovima. Ono govori o raspodjeli moći, pače po rodovima, govori o diferenciranju radnih obveza, prava na svojinu (vlasništvo) koje se ostvarivalo rastakanjem same strukturne tvorbe koja je homogenizirala zajednicu (cjelinu), u konzekvencijama govori o pravu na individualizaciju pojedinca, te s tim u vezi pravu na „slaganje“ vlastita načina života, pa makar i na svoju štetu. A to su koliko antropološke, pače i ontološke, toliko socijalne i životno-tehničke specifikacije koje su radile na osvješćivanju tehničke i uopće kulturne subjektivnosti u razdoblju hrvatske modernizacije, o čemu će na svoj način posvjedočiti i književnost toga razdoblja. Književnost će to stanje čak više „negativirati“ nego što je ono u stvarnosti bilo, ali to je dakako porez imaginacijskim gestama i „samovolji“ mašte pojedinoga pisca.

U **gradskoj privredi**, naprotiv, prevladava obrtnička organizacija prerađivačke i uslužne djelatnosti u oblicima cehovskih udruga. Obrt u Hrvatskoj ima dugu tradiciju jer je on bio povezan s osnutkom slobodnih gradova, iako je kućni obrt u početku podmirivao gotovo sve potrebe (rubenina, pokućstvo, posuđe) – nazovimo to *funkcionalnom retorikom života*. Paralelno s njim razvijao se i „crkveni obrt“ i umjetnost za potrebe vjerskih obreda – nazovimo to *retorika crkveno-obrednog rituala*. Dakako da je i u Hrvatskoj obrt propulzivirao do vremena kada su se počele graditi tvornice u 19. stoljeću. Bilo je to, dakle,

vrijeme različitih cehovskih udruga – od zagrebačkih krojačkih iz 1447., postolarskih i krznarskih (1466.), bravarskih (1521.), zlatarskih (1519.), do zajedničkoga kožarskog ceha grada Zagreba (1850.) te općeg obrtnog zakonodavstva (1860.) (usp. Horvat, 1994: 185-234). Ipak, zbog naturalnog gospodarstva na selu nije postojalo unutarnje tržište, pa su se obrtnički proizvodi ograničavali uglavnom na potrošnju gradskog stanovništva, uz plemiće koji dulje borave u Zagrebu, Varaždinu ili drugim gradovima. Manjak unutarnjeg tržišta onemogućio je znatniji zamah manufakturnih poduzeća. Ipak u sjevernoj Hrvatskoj znatan zamah polučuje krupna trgovačka buržoazija, jer se specijalizirala s poslovima tranzitne trgovine. Tako primjerice Karlovac, kao središte vodenih i kopnenih putova, doživljuje naglu propulziju.

Istra, koja je bila pod austrijskom upravom od 1815., više je puta reorganizirana. Upravopolitički podijeljena je u dva okruga, sa sjedištem u Trstu za zapadne i južne kotareve, i u Rijeci za srednju i istočnu Istru, te otoke Krk, Cres i Lošinj koji su izdvojeni iz dalmatinskog područja (usp. Gruber/Spinčić, 1962.). I većina Istre (hrvatskog, talijanskog i slovenskog živilja) bavi se agrarnom ekonomijom, a gradski živalj, na zapadnoj obali poluotoka, pretežito je veleposjednički talijanski sa središtem u Koprnu, dok se sitnograđanski sloj, doseljen iz Furlanije, bavi lihvaranjem. Na istočnom dijelu i na otocima razvija se građanski hrvatski sloj s poduzetništvom u pomorsko-brodograđevnoj djelatnosti, a povezuju se s privrednim životom riječkog područja. Među izvoznim produktima na prvom je mjestu vino, potom ulje i drvo, te soljena riba. Sve je to bilo usmjereno prema zapadu i sjeveru, pa je tim pravcima Istra bila opskrbljena manufakturnim i drugim artiklima (ponajprije žitaricama). Načelna je značajka preporoda u Dalmaciji i Istri da je radio na rješavanju sljedećih zadataka: sjedinjenja s Banskom Hrvatskom, rješavanja jezičnog pitanja, kulturno-prosvjetne naobrazbe, privredne reforme, a u Dalmaciji i Istri jednako i borbe za preuzimanje općina, što znači da je riječ o političkom, kulturnom, privrednom, te upravno-administrativnom sektoru.

Dalmacija, i Dubrovnik, nakon pada francuske vladavine, dolaze pod austrijsku upravu. Uprava zemaljske vlade bila je u Zadru. I ondje je stanovništvo živjelo od agrarne djelatnosti, pa se tako izvozi vino, ulje, voće, soljena riba, a iz unutrašnjosti drvo, vuna, vosak, i to u mjeri kojom se priskrbljuje kupnja žitarica, u čemu se oskudijevalo. U samim gradovima prevladava sitni obrt, a prekogranična pomorska privreda centrirana je na Dubrovnik i Kotor. Trgovačkoj mornarici težak su udarac dali Napoleonovi

ratovi i s tim povezano gusarenje na Sredozemlju. Dakle, najveći dio stanovništva Dalmacije bavio se poljoprivrednom proizvodnjom uz slab tehnološki razvoj i slab prinos, kojemu su razlozi bili usitnjenost posjeda, kolonatski sustav, zaostala obrada zemlje, male količine obradive zemlje, a iskorištavanje sirovinske baze intenziviralo se tek nakon 1890.

Iz navedene skice postaje jasno da su za genezu kapitalističkoga ekonomskog prosperiteta bile nužne određene pretpostavke: postojanje jedinstvenoga gospodarskog prostora (objedinjenje civilnoga i vojničkoga područja), samostalnost u vođenju ekonomske politike, izgradnja modernih prometnica (željezničke pruge), nadalje ne manje važno organiziranje novčarske privrede, te jamačno industrijalizacija i domaće trgovinsko poduzetništvo (usp. Karaman, 2000: 192-238).

Razvidno je, dakle, da u prvoj polovini 19. stoljeća ne postoje pogodni segmenti koji bi omogućili međusobnu povezanost, pa tako i ekonomski prosperitet. Isto tako i nerazvijena agrarna ekonomija sprječavala je uklapanje sela u robno-novčane odnose kao i razvitak unutrašnjega tržišta. Niti gradovi nemaju znatniju obrtničko-manufakturnu privredu. Zato je pomalo neobično da su značajnije međuregionalne i međunarodne tranzitne trgovinske veze. Tek na prijelazu stoljeća, povezano uz društvenu krizu (1895.–1905.), jezgra domaćeg industrijskog poduzetnog građanstva, demokratske orijentacije, uspjela se afirmirati kao snažniji faktor modernizacijske preobrazbe, i upravo je on bio nositelj modernizacije „iznutra“, „odozdo“ (Gross, 1985.) i kao takav konstitutivan element modernizacije društva uopće, njegovih gospodarskih, njegovih pravnih, i njegovih kulturnih procesa. Tako je vrijeme Mažuranićeva banovanja vrijeme dovršenja zadataka preporodnoga doba, što znači transformaciju pravno-političkog i javnog života u duhu građanskog liberalizma jamačno. Riječ je o oblikovanju odgovarajućih temeljnih institucionalnih okvira koji su preduvjet razvitka kako gospodarskoga tako i društvenoga, a posredno i kulturnoga sektora. A tek koncem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća, i to djelatnošću domaćih snaga, dovršen je proces konstituiranja građanskoga društva i kapitalističkoga gospodarstva, kad je inače već uoči rata Monarhija doživjela svoj prirodni kraj.

Kada se tematizira modernizacija tada je prva asocijacija koja pada na um jamačno činjenica industrijalizacije, uz urbanizaciju i birokratizaciju. Na taj način **industrijalizacija**, uz tržišno gospodarstvo i kapitalizaciju,

postaje stožer modernizacije. Kao dio kulture, točnije tehničko-ekonomskog napretka, ona to jamačno i jest. Sporom napretku modernizacije, pa dakle i industrijalizacije, uzročio je slab razvitak manufakture, manjak unutarnjeg tržišta, nedostatak bankarskih i kreditnih zavoda, manjak kvalificirane radne snage za industrijska postrojenja, te jamačno restriktivna carinska politika Beča, ali i manjak onoga društvenoga sloja koji bi bio u stanju nositi te procese. Dvor je priječio i tehnološko usavršavanje u prerađivačkoj industriji i prometnom gospodarstvu logikom nedostatka investicijskih sredstava, s jedne strane, a s druge pak strane, kako je austrijska modernizacija i industrijalizacija bila odmakla daleko, njoj je „spuštanje“ na nižu razinu značilo zapravo nazadak, uz to što joj to nije odgovaralo ni u konkurentskom smislu. Opet, tim je krugovima odgovaralo da se i Hrvatska, s obzirom na kontekst, uključi u kakvetakve modernizacijske procese jer je to njima trebalo jednostavno za protok roba k Jadranu kao i za korištenje resursa. To je neka vrsta logike imanencije kapitala, pa je zato i ugarska vlada prihvatila izvanredni trošak modernizacije sedamdesetih godina (uprava, pravo, kultura, školstvo) čime se hrvatskom građanstvu otvorila nova gospodarska, a time i politička mogućnost.

Nego, vrlo je mali krug korisnika veleposjedničke rente (magnati, Crkva, vlasnici jedrenjaka) od kojih dolaze i prvi poticaji (Ambroz Vranjican) za tehnološke inovacije u preradi drva i žitarica (usp. Karaman, 1972.). Tako je prvi pravi proces industrijalizacije bio uspješniji pri izgradnji postrojenja koja su imala sirovinu u vlastitoj zemlji, pa su na taj način nastala „sitnija“ industrijska poduzeća kao mlinovi, tvornica šećera i pilana na parni pogon, rudnici i solana, tvornica duhana, pivovara, dokovi, tvornica žigica i kože, kamenolomi i cementare, topionica stakla itd. (usp. Despot, 1970.) i to ponajprije u jadranskoj regiji oko Rijeke, potom oko Zagreba i Osijeka, dok su u Dalmaciji bila određena brodogradnjom, koja je imala svoje uspone (u vrijeme Krimskog rata) i svoje padove (pod pritiskom konkurencije). Upravo je gospodarsko-tehnički napredak u brodogradnji tih desetljeća stvorio temelj građanstva Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. Od većeg je značaja bila proizvodnja morske soli, ribolov, rudnik kamenog ugljena u Siveriću, te u Istri u Labinu. Dok je primjerice mlinska industrija u 18. stoljeću bujala, a s njom je bila povezana i proizvodnja kruha i tjestenine, proizvodnja druge hrane (šećer, slatkiši, različite kaše) u značajnoj se mjeri pojavljuje tek u drugoj polovini 19. stoljeća.

Razvidno je, dakle, da bez potpore državne gospodarske politike hrvatski poduzetnici nisu mogli pratiti modernizacijske procese i glede kapitala i glede organizacije. Zato je odlučujući faktor trebala biti ugarsko-hrvatska nagodbena rasprava (1868.), posebice pak pitanje autonomnog proračuna pa se tako došlo do paušalne sume od 2,2 milijuna forinti ili 45 posto ondašnjih prihoda Hrvatske i Slavonije (takozvana tangenta) kako bi se „kupila“ navedena autonomija, što je uz druga obvezatna davanja naraslo na 55 posto javnih prihoda za potrebe resora zajedničke uprave ugarske vlade. Sve je to predstavljalo i poteškoće glede vlastite financijsko-političke inicijative (usp. Šidak/Gross/Karaman/Šepić, 1968.). No, i ta je autonomnost bila teško financijski provjeriva pa je, dakle, jasno zašto je hrvatsko građanstvo artikuliralo financijsku samostalnost kao svoju bitnu potrebu.

Kada se pitamo koji su to uvjeti trebali biti zadovoljeni da bi se normalno odvijao proces modernizacije, tada bismo to po sektorima mogli naznačiti sljedećim pretpostavkama: u prerađivačkoj privredi prijelaz od tradicionalne obrtničke, manufakturne organizacije prema industrijskoj proizvodnji; u kontinentalnom prometu izgradnja sustava željezničkih pruga i uvođenje parnog brodarstva na rijekama; u pomorskom prometu zamjena jedrenjaka parobrodima; u novčarstvu institucionalno organiziranje novčarskih zavoda; u agraru ukidanje perzistirajućega oblika feudalnog odnosa i prijelaz na kapitalističke proizvodne odnose (usp. Karaman, 1991: 5-6).

Uzimajući sve u obzir moglo bi se reći da ekonomske i državnopravne pretpostavke nisu išle na ruku modernizaciji i industrijalizaciji, ako pod potonjom razumijevamo temeljni „preobražaj tradicionalnih oblika djelatnosti u raznovrsnim područjima gospodarskoga života“ (Karaman, 1991: 23). Međutim, uz pomoć stranih gospodarstvenih faktora – poglavito izgradnjom kreditnih zavoda, jačanjem bankarskog sustava – ipak se u hrvatskim zemljama uspjela postići značajna promjena gospodarskih odnosa (usp. Suppan, 1999: 129), pa su oni, navlastito u izvanagrarnim djelatnostima, bitno utjecali na hrvatsko pučanstvo, i zapravo radila na procesu kulturacije općenito, a time jamačno i modernizacije. Dakle, unatoč „zapriječenoj industrijalizaciji“ (Rogić, 2000: 337-350), koju su uzročili segmenti administrativne rascjepkanosti, kolonijalni status Hrvatske, a s tim u vezi i napetost hrvatsko/rubno – Dvor/središte, sljedstveno i odgovarajuća kompetencija, niz faktora povećanih uz infrastrukturu, u najmanju ruku ostaje činjenica da je industrijalizacija u navedenom razdoblju „oblikovala pojedine industrijske ‘udove’“ (Rogić, 2000: 349), ako ne i cjelovitost sektora.

S obzirom na različite civilizacijsko-kulturne modele kao i procese modernizacije, bitni je konstituens hrvatske „supstancije“ bio **seljak** pa s tim u vezi i njegov društveni položaj, koji je bio vrlo značajan jer su hrvatske zemlje bile pretežno agrarno strukturirane. Pritom je važna bila godina 1848. i ukidanje kmetstva, što je bilo značajno jer su time prestale administrativne i sudske ovlasti vlastele, dok su obveze prema plemićima zamijenile porezne oblige. Još uvijek se i prema urbariju davala prednost plemićima, pa su tek patentima 1853. i 1857. doveli stvar do rentabilnijega poslovanja i odnosa, ali su i dalje različite vrste dadžbina najčešće dovodile do materijalne propasti tih posjeda (usp. Šidak i dr., 1968: 24). U Vojnoj krajini je tek 1860. ukinuta javna tlaka i dopušten obrt i trgovina bez ograničenja, a stanje se pogoršalo ukidanjem i diobom zadruga, što nisu popravili ni zakoni o nasljeđivanju iz 1889. i 1902. jer su došli prekasno. U Dalmaciji, za koju nije vrijedio austrijski patent o oslobađanju seljaka, još je uvijek važio sustav kolonata. Odnos je prema plemićima, Crkvi i novim građanskim vlasnicima bio uređen privatnopravnim ugovornim odnosima, pa je davanja bilo od desetina do polovice bruto prihoda. Slično je bilo i u Istri, samo što su ondje vlasnici bili njemački zemljoposjednici i talijanski patriciji, dok je na području bivše Dubrovačke Republike sve do 1878. postojao takozvani *contadinaggio*.

Različite nove mogućnosti i doneseni zakoni (u vrijeme Mažuranić) u biti nisu znatnije poboljšali položaj seljaka, jer su oni dospijevali u škare lihvara, te je sve veći teret kamata ostao nepokriven приходima pa je sve više seljačkih posjeda bilo izloženo javnoj prodaji, a stanje na tržištu roba i krize samo su pogoršali ionako slabo stanje. Naime, u takvim socijalno-gospodarskim prilikama početkom devedesetih godina hrvatski seljak od tog malog posjeda nije mogao prehranjivati ni svoju obitelj, pa je kao alternativa ostala ili migracija, u austrijska industrijska središta, ili emigracija u prekomorske zemlje, posebno iz Dalmacije koju su pogodile i bolesti vinove loze i konjunkturane varijable. Može se, dakle, zaključiti da je ta teška društveno-ekonomska situacija u zadnjoj trećini 19. stoljeća dovela do relevantnih strukturnih promjena u zemljišnom posjedu. Naime, naturalnoprivredna orijentacija, i zadruga i malih zemljoposjednika, dovela je do financijskih, organizacijskih i tehnoloških stanja koja su onemogućivala proces modernizacije tako da su građanski trgovci počeli kupovati srednje i veće zemljišne posjede i tako stvarati formu kapitalistički organiziranih veleposjeda (usp. Šidak i dr., 1968: 129; Suppan, 1999: 140). Imalo je to i druge posljedice – nacionalno raslojavanje

i političku reprezentaciju (u Saboru po načelu virilizma). Tako je usporena modernizacija hrvatskoga gospodarstva, i u biti strukturna kriza, paradoksalno, generirala jačanjem građanstva. Pravu seljačku obnovu pokrenut će tek Stjepan Radić, ali to već spada u kraj stoljeća, točnije u kretanja značajna za 20. stoljeće.

Iako je čitavo 19. stoljeće svakidašnjica hrvatskog seljaka bila opterećena borbom za preživljavanje, bogata nas etnografska literatura (M. Gavazzi, B. Bratanić, D. Rihman-Auguštin, V. Belaj, J. Čapo-Žmegač) informira i o drugim oblicima koji su ispunjavali svakidašnji život seoske zajednice. Ne ulazeći u etnološke detalje i specifikacije načelno se može pripomenuti da su s obzirom na strukturiranje obitelji i šire zajednice, te odnos prema onom što bi se moglo imenovati običajima i dokolicom, odnosno što su donosili blagdani i različite svetkovine i svečanosti, u seoski život ulazili elementi igara, ritualiziranih obrednih radnji, pokladnih humorističnih i karnevaleskno-hedonističkih opuštanja, magijski akti vezani uz neke kalendarske radove, predmete i životinje. Sve je to dokazivalo da je selo osnovni društveni prostor u smislu cjeline života i u smislu zajedničke kohezije, a često i u smislu upravne jedinice. U tom bi se smislu selo moglo poimati kao „proširena obitelj“, i glede strukturiranja (rodbinska veza, vjenčanja, pripomoć u radovima), i glede različitih akcija kako „unutar“ zajednice, tako i zajedničkog istupanja prema „vani“. Ono je, dakle, povezano socijalno, misterijski i kozmološki. Otud je ono integracijsko logikom strukturne imancije.

Što se tiče socijalne činjenice „rađanja“ **građanstva** može se reći da – kako se ne bi ostalo samo na teoretiziranju, koje bi promjenu, od tradicije k modernosti, detektiralo iz socijalne diferencijacije i mobilnosti, vlasničkih struktura, struktura zanimanja i obiteljskih odnosa, pravnih i socijalnih normi, konflikata i kontrola, područja tehnologije i gospodarske produktivnosti – su nam upravo zato potrebni oni podaci koji ilustriraju povijesni tijek i dinamiku. Tako je primjerice u Banskoj Hrvatskoj 1857. bilo više obrtnika (10.900) nego pomoćnih radnika (8686), u Istri pak bilo je 35.794 zemljoposjednika, 843 rentijera, a samo 23.243 pomoćna radnika, dok je u ribarstvu, brodarstvu, obrtu i trgovini radilo oko 13.000 osoba. U Dalmaciji je obrtničkih i industrijskih poduzetnika zajedno s pomoćnim radnicima bilo samo 7200 (Karaman, 1972: 63-85). Sve nam to svjedoči, na izravan i neizravan način, da je sredinom i u drugoj polovini 19. stoljeća u Hrvatskoj u gradskim područjima proces društvene diferencijacije jasno prepoznat, i to obrtnički stalež, sitnotrgovački stalež

– potekao od nižeg plemstva, obrtnika i seljaka – te sloj mlade inteligencije. Ograničena proizvodna mogućnost kao i kupovna moć pučanstva izravno je omogućila rast sitnog građanstva, te se ono počelo bogatiti uz pomoć lihvarskih kamata, čime je uništavalo seljake, s jedne strane, a kako su na taj način akumulirali kapital vodilo je to, s druge strane, porastu domaćeg kreditiranja. Razvoj prometa, sa svoje strane, vodio je pak napretku trgovačkog sloja, ali je opet konkurencija iz češko-austrijskog područja priječila razvitak većih obrtničko-industrijskih poduzeća. Svojevrsni je politički paradoks te društvene strukture da je Stranka prava predstavljala sitno građanstvo, dok je bogatije građanstvo u gradovima i selima bilo orijentirano prema Strossmayerovoj stranci koju su aktivno „nosili“ slobodna inteligencija i katoličko svećenstvo (usp. Šidak i dr., 1968: 141), mada je niže svećenstvo, podrijetlom i samo iz redova seljaštva, donekle njega reprezentiralo i nikad nije bilo obuhvaćeno jednom političkom organizacijom, te je moglo djelovati „fleksibilnije“ od (neslobodne) inteligencije, koja je ovisila, s obzirom na radno mjesto, o mjeri vladajuće represije (primjerice činovništvo i učitelji u vrijeme Bacha ili Khuena).

U Dalmaciji postoji još jedan specifikum u vezi sa socijalno-gospodarskom krizom; naime, gotovo se stvara građanski sloj *kapitana*, te s ukidanjem kolonata dolazi do propadanja staroga patricijskog sloja, inače orijentiranoga prema talijanskoj kulturi. Oni nastoje sačuvati svoj prestiž a povećati dio njih evoluiru u vodeći sloj inteligencije (primjerice Vojnović, Politeo). U Istri gradsko plemstvo i građanstvo bilo je povezano s *Risorgimentom*, a u fazi je talijanskog ujedinjenja probujao u njih jak talijanski nacionalni osjećaj, te je tek osamdesetih godina znatnija pojava hrvatskog građanstva u gradićima oko Kvarnera i u unutrašnjosti Istre.

Kada je riječ o **inteligenciji**, kao novoj socijalnoj grupaciji, onda ona obuhvaća činovništvo, samostalne, slobodne djelatnike ili točnije sve osobe koje su završile osam razreda srednje škole. Značajnija se propulzija pojavljuje tek na prijelazu stoljeća, kada je zamjetniji i prodor žena u intelektualna zanimanja, pri čemu valja uzeti u obzir i razmjerno velik broj opatica u nastavi i njezi bolesnika, ali i učiteljica u školi, te u privredi, upravi, pravosuđu (strojotipkačice, kasnije telefonistice). Kod segmentiranja ovoga sloja važni faktori bili su i materinski jezik i religija. Tako su Nijemci i Mađari više od Hrvata (osim javne službe i slobodnih zanimanja) bili u većem postotnom omjeru. Na selu je i u društveno-kulturnom i u nacionalno-političkom smislu bio važan sloj učitelja, svećenika i javnih

bilježnika, i u tom segmentu „seoske inteligencije“ Hrvati su razmjerno zastupljeni. U čitavom devetnaestom stoljeću utjecaj je svjetovne i duhovne inteligencije na političko i javno mnijenje u hrvatskim zemljama vrlo značajan. Oni stvaraju kulturne i političke programe, nacionalnu ideologiju, dakako i mitologiju. Primjerice učitelji, nastavnici, akademci, pače i studenti, ne djeluju samo kao odgajatelji, znanstveni pronosori, nego i kao organizatori kulturnog i sportskog života, kao publicisti i propagatori nacionalne ideologije (Radić, Kršnjavi, Smičiklas, Supilo i drugi). Značajnu zastupljenost imalo je činovništvo od vremena „Bachovih husara“ nadalje, te vojni časnici, ali ne odlučujuć u političkom smislu, jer su ovisili o vlasti, te su oni mogli imati političku težinu, ali samo u smislu političke podločnosti, a ne i donošenja „inicijalnih“ kompetencija.

Kad je pak riječ o onom segmentu koji bi se mogao naznačiti kao **državno visoko činovništvo** u građanskoj Hrvatskoj, te o njegovoj ulozi u procesima modernizacije, posebice u epohi prijelaza iz kasnofeudalnoga poretka prema izgradnji građansko-kapitalističkog sustava, uloga je, dakle, toga činovništva nezaobilazna u raznim sektorima, od političko-upravnoga do kulturnoga. Ta etatistička inteligencija, količinom i kvalitetom kao i realizacijom projekata, varirala je glede različitih situacija u vremenskom slijedu od reformi Marije Terezije nadalje, kada je ona u vrijeme dakle prosvijećenog apsolutizma u 18. stoljeću znatnije ostvarena u Banskoj Hrvatskoj. A bilo je to povezano s modernizacijskim nastojanjima kad je 1767. osnovana središnja upravo-politička institucija pod nazivom Hrvatsko kraljevsko vijeće (Consilium Regium Croaticum), u čemu se naročito istaknuo Nikola Škrlec. Taj poticaj domaćim društvenim akterima naziva se „reformama odozdo“ ili točnije „reformama iznutra“ (usp. Karaman, 2000: 144). Nakon što je središnje upravno-političko poslovanje iz Banske Hrvatske preinijeto 1780. na Ugarsko namjesničko vijeće, tek se 1848./49. obnavlja, odnosno uspostavlja institucija Banskog vijeća, s napomenom da je već u razdoblju prije revolucionarne 1848. na području civilne i vojne (krajiska vojna inteligencija: Reljković, F. Vukasović) Hrvatske zamjetna uloga te inteligencije u sklopu različitih segmenata javne administracije.

Dakle, institucija Banskog vijeća djelovala je prilično samostalno u kontekstu preporodne orijentacije i podrijetlom većinom domaća, tako da upravo tom institucijom „stvarno počinje kontinuirani razvitak središnje administracije modernog tipa“ (Karaman, isto: 118), posebice u sjevernoj Hrvatskoj. Dakako da će obujam zadataka i

upravno-politička moć djelovanja biti različita glede općeg stanja u Monarhiji, ali dvjestotinjak njegovih aktera u različitim segmentima institucija (Dvorski dikasterij u Beču, Dvorska kancelarija u Beču, Namjesničko vijeće u Zagrebu, Ministarstvo u Budimu, Zemaljska vlada u Zagrebu) predstavljat će trajan i značajan element u procesima modernizacije Hrvatske. Neće se u bitnom promijeniti ni kasnija, zajednička u duhu liberalno-konzervativnih shvaćanja, a različita glede nekih političko-ideoloških (naklonost prema Beču ili Budimu), dakle osnovna orijentacija u skladu s nacionalno-kulturnim zadacima. Dakako, naročito nakon nagodbe, kada se bude više razvijala moderna industrija, tada će se nositelji modernizacija grupirati iz tog društvenog sloja, kada će započeti i značajnija društvena diferencijacija, te će se na kraju stoljeća, u uvjetima nove društvene krize, snažnije afirmirati demokratsko-progresivna tendencija u oblikovanju modernoga građanskoga društva.

U procesu urbanizacije, društveni segment **radništva** jamačno je također igrao značajnu ulogu. Radništvo je tek u drugoj polovini 19. stoljeća, točnije u zadnjoj trećini, značajnije počelo stupati na društvenu scenu, a pojačao se priljevom osiromašenih sitnoseljačkih slojeva u urbana središta. Pri tome je uočiva diferencijacija radništva: skupina industrijskih radnika, obrtnički radnici, specijalizirane skupine obično stranih radnika, skupina ne kvalificiranih seljaka-radnika koji su se bavili sezonskih radovima, ili na dulje vrijeme primjerice izgradnjom željeznica. I opet je zbog jake konkurencije inozemne industrijske robe padao broj obrtničkih radionica s više radnika, pa je proletarizacija ubrzana. Najviše se radnika koncentriralo u drvenoj i prehrambenoj industriji te industriji kamenih radova, a krajem stoljeća u papirnoj i tekstilnoj industriji.

Strukturni spektar radništva, kategorijalno, mogao se specificirati od poljodjelstva, novčarstva, prometa i javne službe, poslovođa i predradnika do nadničara. O nekoj naročitoj homogenoj kategoriji radništva nije bilo riječi, jer su za to manjkale stručne osposobljenosti, dok su s druge strane kod radništva-seljaka stalno postojale sklonosti seoskom životu. Cijena nadnice u odnosu na cijene živežnih namirnica bila je takva da ih je jedva pokrivala tako da je za odjeću ili tehničku robu ostalo malo ili ništa. Primjerice, industrijski je radnik morao raditi tri tjedna da bi na javnoj rasprodaji mogao kupiti odijelo. Težak položaj vidljiv je i iz stambene situacije; naime, još 1910. broj stanovnika po kući bio je 18, a po sobi 2,3. Takvo je stanje

generiralo napredak političkog organiziranja među radništvom, s jedne strane, a s druge strane, pak, isticalo sve veću važnost državne i komunalne, socijalne i stambene politike. Tek su se u zadnjoj trećini stoljeća počeli uvoditi zakoni o radu žena i djece, radu nedjeljom, zdravstvenom osiguranju, osiguranju od nesreće na radu, 11-satnom radnom danu, i jamačno opet u korist poduzetnika.

Svi su ti elementi pridonijeli ubrzanoj urbanizaciji, koja je probujala tek s izgradnjom intenzivnih industrijskih pogona koji su mogli uposliti velik broj osoba. Dapače, hrvatski gradovi, osim Rijeke, nisu mogli apsorbirati masu koja je težila prema gradovima. Tomu valja pridodati da je pojačana industrijalizacija iznudila i pojačano doseljivanje stranaca (Nijemci, Austrijanci, Česi, Talijani, Francuzi), koji otvaraju bankovne filijale, iskorištavaju rudno bogatstvo i šume, uvode nove obrte, grade željeznice. Na taj se način gradsko stanovništvo Hrvatske i Slavonije udvostručilo od 1868. do početka Prvoga svjetskog rata, a od toga se sam Zagreb učetrostručio. Sličnu su funkciju odigrali Trst, Rijeka i Pula glede gospodarskog i društvenog preobražaja. To je imalo, s jedne strane, nacionalne, političke i kulturne implikacije (pritisak Talijana u Zadru i Istri), a s druge strane graditeljske posljedice, pa se razvoj urbane arhitekture ne može odvojiti od toga sindroma, o čemu sa svoje strane svjedoče arhitektura i uređenje stanova (količina i „stilovi“).

Iz prethodnoga je razvidno da je socijalna osnova ilirskoga pokreta bilo srednje plemstvo, i to razvijeno gradsko plemstvo u sjevernoj Hrvatskoj (Gross, 1981.), jer je ta grupa u liberalnim reformama vidjela mogućnost izlaska iz propasti. Njima dakako valja pridodati i inteligenciju plemićkoga i građanskoga podrijetla (pravnici, gimnazijski profesori, liječnici, publicisti) te katolički kler, i to ponajprije onaj niži, koji je potjecao iz seljačkoga korpusa (Šidak, 1981.). Oni su radili na onom što se priručno može imenovati „narodnom kulturom“, ako pod nominacijom „narodno“ razumijevamo rad za narodno dobro općenito i načelno („narodno“ kazalište, Narodni muzej, narodni ples), dakle o hrvatskoj supstanciji subjekta, pa bi bila riječ o ponarodnjenju gradskog kulturnog i društvenog života u svim sektorima „svijeta života“, počam dakako od jezika, pa primjerice „narodno“ ne bi bila ona gesta da se ode na „narodni“ ples, odjeven čak u narodnu nošnju, i ondje udvara ljepšem spolu na njemačkom jeziku (ali na hrvatskom već da). U kontekstu jasno izrečene i programirane integracijske ideologije, dakle i političkoga programa (slogan „sloga“), nije stoga neobično što su ilirce mađaroni

proglašavali „revolucionarima“, pa je zabrana ilirskoga imena normalna posljedica toga. U programu je u stvari i bilo podosta nacionalno-revolucionarne geste, od etničkog, kulturnog i jezičnog južnoslavenizma (veliko ilirsko carstvo), koje je *de facto* bilo određeno političkom i državnopravnom situacijom Hrvata, što je Vukotinović, koji je ujedno i dao nacrt „Programa ilirske narodne stranke“ (1846.), jasno razlučio pojmovima *ilirizma* i *kroatizma*, pravom naroda na slobodu i jednakost među narodima. Na taj je način ilirski pokret položio temelje za institucije modernog hrvatskog društva kao i za političku samostalnost hrvatskih zemalja unutar Habsburške Monarhije, što je već samo po sebi od iznimnoga značaja, i što je već započelo modernizacijske procese.

Zaključak – stanje društva

Za ove prve činjenice stanja društva možemo ipak reći da nisu proizvod diskurzivne prakse, iako su one evidentirane određenim strukovnim diskursom i tako u njega „pohranjene“. Stoga bismo mogli ovaj tip diskursa nazvati *opisnim, katalogizacijskim* diskursom, a ne primjerice „normativnim“. Naime, mi ipak vjerujemo da je broj stanovnika bio tolik i tolik, da je postotak seljaštva bio takav, da su gradovi imali toliko i toliko stanovnika i razvijali taj i taj obrt, usluge, i tako dalje, a nismo u dilemi da ih je diskurs „izmišljao“, kao primjerice u umjetnostima, ili „korigirao“, „naštimavao“ kao što rade ideologije, ili pak „obrađivao“ kao što to čini epistemologija. U tom je smislu takovrstan diskurs „predepistemološki“. Mi, dakle, s vjerom u pouzdanost činjenica katalogiziramo, više nego rekonstruiramo (što će obaviti epistemologije) „stanje društva“ u navedenim segmentima, pa tako zapravo i odčitavamo činjenično stanje društva u određenom vremenu, čak dakle i „prije“ negoli se uopće govori o „socijalnoj zbilji“, u smislu dakako (strukturiranja) strukture. Jednostavno nam se nadaje slika činjenica kao bogatije ili manje bogato, razvedenije ili manje razvedeno stanje „pripravljavanja društva“. To je, dakle, iskaz snimka, pa „samo“ u tom smislu jest diskurs. To ne znači da on, to stanje, nije sobom nosio „nagon“ za modernizacijskim procesom. Naprotiv, kako je iz stanja pojedinih sektora razvidno već oni sami radili su na određenim procesima koji su, naročito kao inicijalni, u najmanju ruku nosili mogućnosti.

Nego, ako je to diskurs, moramo ipak govoriti o posredovanosti, kao što je posredovanost i sama proizvodnja, ali takorekuć „izravna“ posredovanost. Stoga zapravo ne bismo trebali ni „tumačiti“ te činjenice (kao što je inače

slučaj s ostalim „razinama“, jer ove potonje imaju ambiciju biti „obrada“), jer one se nadaju svojom „izvornošću“ i argumentiraju se svojom postojanošću (bilošću) i takovošću, svojom „semantikom“, a ne „jezikom“. One su, zapravo, kao takve netumačive jer su određene „jestosti“, koje su doduše mogle biti i drugačije, ali je bitna njihova „jestost“, a ne „neodređena“ (prošla) potencijalnost. Nije bitno što je moglo biti, nego što jest (bilo). One, dakle, ne trpe tumačenje svoje „izvornosti“, jer im je nepotreban „govor posredovanosti“, ali zato logikom „značenja-za“ iznuđuju određene „interpretativne upute“, kako za značenje strukture, zapravo strukturiranje strukture (društva), dakle konstituiranje, tako i za stvaranje konteksta za određeni model, ili točnije rečeno mogućnost modernizacijskih procesa koji će „iz(a) njih“ slijediti, pa se dakle nameću kao inicijalni pokretač. Procesi se „na njima“ odvijaju, kako je rečeno.

Ako smo, znači, „napućeni“ na određeno tumačenje s aspekta onoga što će „slijediti“, kao i onoga što strukturira, ili u najmanju ruku pomaže strukturiranju, tada se mora označiti „karakter“ stanja društva (činjenica), i s obzirom na kontekstualnu mogućnost, istaknuti *konkatenalne* mogućnosti „slijeda“ modernizacijskog procesa, te dakako *funkcionalne* implikacije, s obzirom na karakter i s obzirom na teleologijski „slijed“. Glede prvoga riječ je o nužnosti ostvarenja „činjenice“ u smislu prvosti po važnosti, i njena ucjepljenja u povezanost za neki proces „u lancu“ koji će omogućiti i inicijalno impulsirati proces modernizacije samom svojom prirodom takorekuć i „protiv“ svoje volje, jer mu je „priroda“, „karakter“ unutar. U tom slučaju ono jamačno ima značaj, s obzirom na proces, a značenja s obzirom na „korisnika“. S obzirom na proces ono ima važnosti konstitutivne naravi (u smislu predkonstitutivno-konstitutivnog), a s obzirom na korisnika ono ima značenje ponude mogućnosti u stadiju realizirana konstituenta (u smislu konstitutivno-konstitutivnog), što je (oboje) važno i nužno kako za „prirodu stvari“ tako i za društvenu pojedinačnost. Ili drugačije rečeno, za stanje mogućnosti života, i za stanje realizacije života, pa je dakle riječ o *ozbiljenju*.

A kada se govori o kontekstnoj mogućnosti određene činjenice, a ona se odnosi na prije navedena oba „polja važnosti“, tada je jamačno riječ ne samo o kolikoći realizacije činjenice nego poglavito o tome koliko je ona naišla na „otpore“ iz samog inicijalnog početka, ili slabe logike povezanosti „slijeda“ činjenica (što je vidljivo i u hrvatskom primjeru), ili pak „nerazumijevanja“ („ne-potrebe“) „korisnika“, bilo da je prijetilo narušavanju njegove već tradicijske ukorijenjenosti, bilo da mu je prijetilo „nad-moguć-

nostima“ za koje se osjećao nespremnim, pa ih nije „čuo“ (što je također razaznati u hrvatskom primjeru). Ovdje bi, dakle, u stanovitom smislu bila riječ o stanju predtehničke subjektivnosti, ako već profiliranu tehničku subjektivnost poimamo kao nositelja modernizacije (usp. Rogić, 2000).

Ako se na ovoj razini želi govoriti o određenom identitetu, tada smo ovdje već na terenu „proizvodnje vrijednosti“, ili, luhmanovski rečeno, je li se ovdje identitet identificira na onome što je već identificirano, ili je u stvari riječ o tome da smo na području identificiranja identifikacija na temelju kojih će se identitet identificirati, pa je zapravo riječ o „predidentifikacijskom“ „materijalu“, kao mogućoj „građi“ samog procesa identifikacije identiteta („sektora“ hrvatstva). To će se kasnije još bolje vidjeti na području književnosti kad ona bude sve više „ljuštala“ (od ilirizma prema Šenoi, i nadalje do, završno, moderne) ono što joj, u smislu kanonizacije, ne pripada, naime ostala područja pisanja koja su bila u funkciji prosvjetiteljskog osvješćivanja, a nisu bila u užem (estetičkom) smislu književnost. U oba slučaja riječ je o *proizvodnji vrijednosti*, kao eminentno društvenom činu (pa je već riječ o uređenju, klasifikacijama, itd., a ujedno i „klasiranju“, „staležiranju“, društvenih klasa), po kojoj će identitet biti identitetan. Primjerice, ilirske budnice nam danas mogu izgledati kao (književno) „nezrele“, ali kako su one bile u funkciji konstituiranja identiteta (a ne ono što je predidentitetno identificirajuće), i time su u biti „identitetne“, mi danas, kao sljedbenici i korisnici identiteta, koji nas uostalom i određuje, ne smijemo ni danas gledati na njih kao „nezrele“, nego upravo kao „zrele“ konstitutivne, jer odbacujući ih odbacujemo i svoj identitet. Paradoksalno, književni ih je kanon i mogao postupno odbaciti, kao što ih je i odbacio logikom kanonske hijerarhije (isključivanja), ali ih identitetno polje ne smije eliminirati baš u ime identitetne cjeline.

Glede drugoga, *konkatenalnih* mogućnosti „slijeda“ modernizacijskog procesa, koji se „oslanja“ na prije navedeni, zadnji segment u navedenom „činjeničnom karakteru“, riječ je naprosto o pravoj prirodi modernizacijskog procesa, koji niti može biti modernizacijski, niti proces, ako se na zadovolji logika duljega i trajnijeg „slijeda“ povezanosti „činjenica“ u smislu realizacije koju vodi kako „punina“ tako i određen telos. A to znači da je ona, moglo bi se reći, gotovo ontološko-teleološki impostirana. Kao takvu nju nije moguće zamijeniti ni izbjeći, jer je ona, u ovom smislu, „sama stvar“, pa je ili ima ili nema. Ako je ima, tada govorimo o početku „slijeda“ modernizacijskoga procesa, ako je pak nema, tada ne samo što nema početka procesa, nego nema ni potencijalne mogućnosti za bilo ka-

kvu inicijativu, jer naprosto nema niti inicijalnoga početka niti ima „supstancije“ koja bi se dala inicijalno pokrenuti. Ovdje nije samo riječ o „materijalu“ koji proizvodi, recimo, ontološko, i njegove različite tehnike subjektivacije, nego je riječ takorekuć o „materijalu“ koji puni „materijal“ koji ulazi u ontološko ozbiljenje tehnika subjektivacije. To što se one ozbiljuju „parcijalno“ i sektorski ne mijenja ni njihovu konkaternalnu „prirodu“, niti njihovu „funkciju“, niti njihov „telos“, jer ozbiljujući se „parcijalno“, one strukturiraju cjelinu strukture, i tako „proizvode“ društvo, točnije pomažu u „proizvodnji“ društva (uređenju, „klasiranju“, stvaranju „autoriteta“, moći itd.).

Glede *funktionalnosti*, već smo na terenu konstituiranja društvenog stanja u užem smislu riječi, jer ono izravno strukturira to stanje i „prebacuje“ ga iz „stanja društva“ na društveno funkcioniranje u smislu socijalne zbilje i u smislu državno-pravne legitimacije (uređenje, hijerarhija, poredak moći). Tu se već struktura približava metastrukтури, i u odnosu na prethodne „raspršene“ činjenice i u odnosu na „sistem svijeta“, u smislu pojmovna određenja J. Bideta (usp. Bidet, 2008.). Ako je riječ o društvenom funkcioniranju, ono je već u fazi strukturiranja kako u institucionalnoj raznovrsnosti tako i u smislu legitimnosti, pa je dakle riječ o rasporedu moći i fizionomiji reglamentacije, a ako je riječ o metastrukтури tada je posrijedi „dovršenost“ strukture koja je u stanju reproducirati se logikom „naredbe“ već „pripravljenoga“ strukturnoga potencijala. Ovdje bi se moglo reći da smo na terenu auto(re)produkcije kao i na polju hermeneutike. Na prvom u smislu proizvodnje dobara, točnije proizvođenja proizvodnje, a u drugome slučaju na terenu diskursa metastrukture, koja može „tumačiti“ činjenicu proizvođenja proizvodnje. Riječ je, dakle, o proizvodnji u oba „sektora“, u sektoru auto(re)produkcije „proizvođenja proizvodnje“, i u sektoru tumačenja „proizvođenja proizvodnje“, to jest metastrukturnom dovršavanju i sređivanju struktura. To bi ujedno bila i neka vrsta „uvoda“, u smislu „predvorja“, u epistemološko „pospremanje“ navedenih činjenica kao „stanja društva“, jer diskurs metastrukture navodi izravno na područje „obrade“, to jest diskurzivno pospremanje „stanja društva“, koje nije samo puko „pospremanje“ nego slijedom epistemološke projekcije ujedno i moguća projekcija, a time dakako i konstrukcijski (proizvodni) zahvat.